

Hans Snoek

Ruimte en grenzen van de identificatie met bijbelse personages

In het kader van het project Intercultureel Bijbellezen hebben dertig Nederlandse leesgroepen het verhaal over Jezus en de Samaritaanse vrouw uit Johannes 4 gelezen. Vervolgens zijn verslagen uitgewisseld waarin de lezers aangaven hoe ze aankeken tegen Jezus' woorden. Deze leesverslagen zijn een unieke bron van informatie over identificatie met bijbelse personages. In hoeverre is die identificatie bruikbaar in de hermeneutiek?

H. Snoek is docent bijbelwetenschappen aan Windesheim, wetenschappelijk medewerker Intercultureel Bijbellezen aan de VU en lid van de redactieraad van Interpretatie.

Recentelijk sprak ik een predikante die sinds een jaar in de gemeente staat.¹ Ze genoot van het pastoraat en de catechese, twee terreinen waar ze tijdens de studie een degelijke ondergrond voor had gekregen. Ze zag echter op tegen de wekelijks terugkomende preek. Tijdens haar opleiding had de predikante zich bekwaamd in de exegeze, maar de colleges hermeneutiek waren betrekkelijk abstract geweest. Ze vond het nog steeds moeilijk om op verantwoorde wijze de stap te zetten van exegeze naar interpretatie. 'Het lijkt alsof daar een gat tussen zit, dat je zelf, op grond van je gevoel en misschien ook met behulp van de Geest, moet zien op te vullen', aldus de predikante.

De opmerking weerspiegelt niet alleen de verlegenheid van deze voorganger, maar geeft ook een lacune aan in de wijze waarop het vak hermeneutiek doorgaans aan theologische faculteiten wordt gedoceerd. Als student maak je kennis met tal van hermeneutische modellen die kunnen helpen om in meer formele zin uitleg en interpretatie met elkaar te verbinden. Maar de modellen lossen het gat waar de predikante naar verwijst, niet zonder meer op. Een betrekkelijk concrete manier om de afstand tussen exegeze en interpretatie te overbruggen, is om na te gaan met welk bijbels personage hoorders zich zouden kunnen identificeren.² Het lijkt een hermeneutische stap waar je niet veel modellen voor nodig hebt en die dus ook niet veel hoofdbreken hoeft te kosten. Maar wat zijn eigenlijk de ruimte en de grenzen van identificatie? Het is een vraag waar, merkwaardig genoeg, in de literatuurwetenschappen meer over is nagedacht dan in de bijbelse hermeneutiek.³

Binnen de literatuurwetenschappen bestaat een zekere consensus dat teksten drie functies kunnen hebben: (a) ze willen een gedrags- en/of mentaliteitsverandering teweegbrengen, (b) de lezer vermaken en/of (c) identificatie bevorderen tussen de lezer en een bepaald personage.⁴ Voortbordurend op deze derde functie, heeft Mieke Bal onderzocht hoe auteurs een held construeren waarmee de lezer zich kan identificeren. Ze noemt vijf factoren die daar een belangrijke rol bij spelen. (1) Het verhaal moet uit-

gebreid informatie bieden over de held. (2) Deze komt vaak voor in het verhaal en (3) kan zelfstandig optreden, bijvoorbeeld in monologen. (4) De held weet belangrijke dingen te bewerkstelligen, zoals tegenstanders verslaan of verraders ontmaskeren. (5) En de held onderhoudt relaties met het grootste aantal personages.⁵ Voortbouwend op de criteria van Bal, die de ruimte én de grenzen voor identificatie markeren, willen we nagaan hoe identificatie met bijbelse personages in de praktijk werkt. Wellicht levert een dergelijke benadering nog meer inzicht op hoe voorgangers binnen bepaalde ruimte en grenzen hun hoorders kunnen stimuleren om zich te herkennen in een bijbels personage.

Als casus nemen we de mogelijke identificatie met Jezus. Voor zover bekend, bestaat er geen empirisch onderzoek dat analyseert hoe vaak of op wat voor wijze predikanten in hun preken identificatie met Jezus voorstellen. Wel is er enig materiaal beschikbaar dat antwoord geeft op de vraag in hoeverre protestanten in Nederland zich met Jezus identificeren. In het kader van het Project Intercultureel Bijbellezen (ICB) hebben een kleine dertig protestantse leesgroepen in Nederland Johannes 4: 1-15 gelezen, het verhaal over Jezus en de Samaritaanse vrouw. Vervolgens heeft men met partnergroepen elders in de wereld leesverslagen uitgewisseld, zodat men 'door de ogen van de ander' zich bewust kon worden van de eigen visie op Johannes 4.⁶ Een van de vragen die men in vrijwel alle groepen heeft besproken, luidde: met wie identificeert u zich in het verhaal?⁷ In het vervolg passeren drie verslagen uit Nederland de revue.⁸

Amsterdam

De deelnemers in de Amsterdamse leesgroep constateren dat zij, net als Jezus die in gesprek gaat met de Samaritaanse vrouw, in het dagelijks leven te maken hebben met andere culturen. Maar de parallel tussen toen en nu leidt niet zonder meer tot een positieve waardering van Jezus' opstelling ten opzichte van de Samaritaanse. Een enkeling vindt dat hij de vrouw in haar waarde laat. Maar de meeste deelnemers zijn bepaald niet gecharmeerd van Jezus' bena-

¹ Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk uit het boek van Hans Snoek, dat in februari is verschenen bij uitgeverij Kok: Een huis om in te wonen. Uitleg en interpretatie van de Bijbel.

² Brillenburg Wurth omschrijft het verschijnsel van identificatie als een '(...) proces waarbij een lezer iets gemeenschappelijks met een personage of situatie in een tekst voelt en zich zo inleeft dat een gevoel van versmelting ontstaat.' Zie: K. Brillenburg Wurth, A. Rigney (red.), Het leven van

Samaritaanse vrouw.
Jan Joest van Kalkar
(ca. 1455/60-1519)

dering. 'Ik vind hem bijna pinnig tegenover haar met opmerkingen zoals: 'Ik heb beter water' of 'Jullie weten niet wat jullie geloven, wij weten dat wel.' Een ander vindt dat Jezus de vrouw gebruikt als middel om duidelijk te maken dat hij de Messias is. De deelnemers betwijfelen of zij, gesteld dat ze zich in de positie van de Samaritaanse hadden bevonden, door de benadering van Jezus tot geloof zouden zijn gekomen. Iemand merkt op: 'Hij probeert het gesprek voortdurend naar een hoger niveau te tillen, maar de Samaritaanse is daar niet zo van gediend. Toch gaat Jezus onverdroten verder met de zending van zichzelf.' Al met al vindt vrijwel iedereen het gedrag van Jezus 'een beetje vreemd'. Er is slechts een deelnemster die de rol van Jezus positief waardeert: 'Hij zoekt toch maar contact met de vreemde [vrouw] en hij doet dat door haar een dienst te vragen. Zij kan iets voor hem doen. Pas later komt Hij met dat andere water.'

Het gesprek over Joh. 4 werd voortgezet toen men het leesverslag van de partners uit Kenia ontving. In de Amsterdamse groep blijkt niemand de behoefte te hebben om, zoals in Kenia wel gebeurde, Jezus te zien als Zoon van God die een missie in de wereld heeft. Men legt liever het accent op de menselijke natuur van Jezus, en is vooral gespitst op zijn communicatieve vaardigheden in het interculturele gesprek. Die specifieke invalshoek levert een betrek-

kelijk negatieve evaluatie van Jezus' opstelling op. De Amsterdammers zouden in gesprek met een allochtoon minder 'opdringerig', meer respectvol zijn geweest.

Apeldoorn

Het verhaal over Jezus en de Samaritaanse vrouw roept in Apeldoorn uiteenlopende reacties op. Men staat afwijzend tegenover de gewichtigdoenerij van Jezus. Verder vindt de groep dat hij ietwat vreemd reageert, bijvoorbeeld door de vrouw op te roepen haar echtgenoot te gaan halen. Volgens de deelnemers verloopt de communicatie tussen Jezus en de vrouw niet op alle punten logisch, waardoor ze elkaar niet goed begrijpen.

Het leesverslag uit Apeldoorn bevat ook een meer exegetische notitie: men ervaart het als een probleem dat in het evangelie van Johannes Jezus wordt gezien als Zoon van God en als Messias. In andere evangeliën, zo stelt men, is het veel meer een open vraag wie hij precies is, en ontwikkelt Jezus een direct antwoord als hem er naar gevraagd wordt.

Aan het einde van het gesprek gaat men in op de vraag met wie men zich identificeert. Een van de deelnemers herkent zich in de Samaritaanse. Twee mannelijke deelnemers identificeren zich met de discipelen en de gojiem, de niet-Joodse volken.

Het leesverslag van de partnergroep uit Bolivia

teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschappen. Amsterdam 2006, p. 405.

³ Zie: R. Bos, *Identificatiemogelijkheden in preken uit het Oude Testament*. Kampen 1992.

⁴ Zie: J. van Luxemburg, M. Bal, W.G. Weststeijn, *Over literatuur*. Baarn 2002 (5^e herz. dr.), p. 26vv.

⁵ M. Bal, *De theorie van vertellen en verhalen*. Inleiding in de narratologie. Muiderberg 1990 (5^e vol. her. dr.), p. 104.

⁶ Zie voor meer informatie over dit project: H. de Wit, M. Kool, N. van der Harst, A. Molenaar (red.), *Putten uit de bron. Een Bijbelverhaal intercultureel gelezen*. Zoetermeer 2004.

⁷ Bij een eerste lezing van de verslagen bleek het zinvol om te onderscheiden tussen identificatie in algemene zin (Hoe evalueert men de personages?) en identificatie in specifieke zin (In wie herkent men zich?).

⁸ Bij de selectie heb ik gekozen voor drie Nederlandse leesgroepen en hun partnergroepen. Beginnend bij de A en lattend op een regionale spreiding (Randstad, provinciestad, dorp), kwam ik terecht bij de leesgroepen uit resp. Amsterdam, Apeldoorn en Andijk, alle verbonden met een lokale PKN-gemeente.

roept in Apeldoorn weinig herkenning op. 'Zij wekken de indruk een praktisch geloof te hebben, gebaseerd op de inspiratie dat de bijbel hen helpt bij de dagelijkse problemen. Zij bediscussiëren eigenlijk nauwelijks wat er staat, wat de rationaliteit van de tekst is. Ze nemen aan wat er in Johannes 4 staat. (...) Het geloof van ons is meer een rationele aangelegenheid, het hangt niet zo sterk samen met gevoelens en emoties.'

Opvallend is dat in Apeldoorn verschillende elementen ter sprake komen, die we ook bij de Amsterdamse groep hebben gezien. Sommige deelnemers zijn niet onder de indruk van Jezus' communicatieve vaardigheden. Maar nog explicieter dan in Amsterdam neemt men in Apeldoorn afstand van een lezing die Jezus als Zoon van God en als Messias benadert. Via een synoptische redenering ('in andere evangeliën blijft langer onduidelijk wie Jezus is'), probeert men de visie van Johannes dat Jezus Zoon van God en Messias is, te relativieren.

Een ander interessant moment is als ze het verslag van een Boliviaanse leesgroep ontvangen. De Apeldoornse leesgroep constateert dat ze, althans vergeleken met de partners, op een rationele manier Joh. 4 hebben gelezen. Tegelijkertijd is interessant dat een dergelijke benadering van de Bijbel blijkbaar niet verhindert om in te gaan op de identificatievraag uit het protocol. Deelnemers geven aan zich te identificeren in respectievelijk de Samaritaanse, de discipelen en de niet-Joodse volken, zonder dit verder uitvoerig toe te lichten.

Andijk

De derde Nederlandse leesgroep is afkomstig uit het Noord-Hollandse dorp Andijk. Verschillende deelnemers geven aan onder de indruk te zijn van Jezus' inzet om een brug te slaan tussen Joden en Samaritanen. Een van de deelnemers voegt daaraan toe dat de Samaritaanse bijdraagt aan deze toenadering door zich kwetsbaar op te stellen. 'De vrouw vertelt in alle openheid aan Jezus dat ze geen echtgenoot heeft. Dankzij haar eerlijkheid konden de twee echt met elkaar in gesprek komen.' Iemand anders nuanceert deze visie door te stellen dat de Samaritaanse maar een deel van het verhaal vertelde; ze hield achter dat ze al vijf mannen had gehad.

Vervolgens bespreekt men de vraag uit het protocol met wie men zich identificeert. Een deelnemer herkent zich in de Samaritaanse, die haar doet denken aan Afghaanse vrouwen. 'De dingen die je op televisie ziet en in de kranten leest, zijn verschrikkelijk. In Afghanistan wordt de helft van de samenleving genegeerd, of nog erger: men laat vrouwen verhongeren totdat ze dood gaan. Ik zie de Samaritaanse als het symbool voor degenen die geen plek hebben.'

Een andere deelnemer gaat niet expliciet in op de identificatievraag, maar benadrukt wel Jezus te

beschouwen als het belangrijkste personage in Johannes 4. 'Hij heeft er voor gezorgd dat de vrouw geluk vond. Als Jezus er niet was geweest, was ze nooit zo geïnspireerd geraakt.' Iemand anders relateert deze visie. 'De kern van het verhaal is dat Jezus en de Samaritanen in het algemeen bereid waren om tot een hoger niveau van communicatie te komen.'

Exegese & identificatie

Naar ik vermoed zou Mieke Bal hogelijk verbaasd zijn over de negatieve identificatie met Jezus in Joh. 4. Redenerend vanuit de vijf criteria zou zij met kracht verdedigen dat Jezus in deze tekst 'de held' is. Zowel het evangelie van Johannes, als Joh. 4 bieden veel informatie over Jezus, hij komt vaak voor, treedt zelfstandig op, weet belangrijke dingen te bewerkstelligen en onderhoudt relaties met veel andere personages. Geredeneerd vanuit deze literair-wetenschappelijke (of exegetische) constatering, verdient Jezus het dat lezers zich met hem identificeren. Hoogstens zou men kunnen stellen dat, hoezeer Jezus in Joh. 4 ook past binnen Bal's heldenprofiel, identificatie met bepaalde bijbelse personages complexer is dan de identificatie met bijvoorbeeld een romanfiguur. Zo is het misschien niet zo vreemd dat Nederlandse deelnemers aan het ICB-project moeite hebben om zich te identificeren met 'de Zoon van God'. Toch is deze drempel die vooral de Apeldoornse groep voor zichzelf opwerpt, niet in alle opzichten overtuigend. Ten eerste gaat men impliciet uit van de gedachte dat de titel 'Zoon van God' een letterlijke aanduiding is van de relatie tussen Jezus en God en geen ruimte laat voor een metaforische lezing. Ten tweede had men zich ook kunnen richten op de meer menselijke kanten van Jezus die in Joh. 4 ter sprake komen. Hij is onderweg, heeft dorst, gaat in gesprek met een vrouw etc. Al met al zou Bal, op grond van de drie leesverslagen, tot de conclusie komen dat de Nederlandse leesgroepen onvoldoende aandacht hebben gehad voor de nadruk (en ruimte) waarbinnen de auteur Jezus in Joh. 4 presenteert als een held. Vergeleken daarbij hebben partnergroepen in Kenia en Bolivia veel beter aangevoeld dat Jezus in Joh. 4 identificatie bij de lezers op wil roepen.

Cultuur & identificatie

De criteria van Bal vormen een interessant uitgangspunt om te bepalen of bijbelse personages, exegetisch gezien, ruimte bieden voor identificatie. Tegelijkertijd geven de drie Nederlandse verslagen aan dat Joh. 4 lezers die niet met een literair-wetenschappelijke bril naar een tekst kijken, onmogelijk kan dwingen om zich met Jezus te identificeren. Uiteindelijk blijken mensen zelf te beslissen of ze zich al dan niet willen herkennen in een (bijbels) personage.

De leesverslagen van de drie Nederlandse groepen maken duidelijk dat niet alleen exegetische argu-

⁹ J. Roeland, 2009. *Selftation, Dutch Evangelical Youth Between Subjectivization and Subjection*. Amsterdam.

menten, maar ook bepaalde culturele factoren invloed hebben op de grenzen van de identificatie met Jezus in Joh. 4. Het zou in dit verband te ver voeren om alle culturele factoren die daarbij een rol spelen te schetsen, maar het is wel interessant om een enkel element naar voren te halen. Opvallend is in de verslagen dat de Nederlandse deelnemers zich primair laten bepalen door wat zij zelf vinden. Is Jezus in staat om volgens 'moderne maatstaven' het gesprek aan te gaan met een Samaritaanse vrouw en daarbij niet opdringerig te zijn, dan biedt zijn opstelling ruimte voor identificatie. Komt hij niet tegemoet aan normen en waarden die Nederlandse lezers belangrijk vinden, dan begrenst dat de ruimte voor identificatie. Dit mechanisme lijkt op een manier van denken die ook wel 'subjectivering van de kennis' wordt genoemd. Vanuit verschillende disciplines is afgelopen jaren gewezen op het verschijnsel dat sinds de jaren zestig van de vorige eeuw een toenemend aantal mensen in de westerse wereld zich laat bepalen door wat zijzelf ervaren. Gezagsdragers, instituten of heilige boeken spelen derhalve steeds minder een rol als 'tegenover'.⁹ In het verlengde van deze subjectiveringscultuur is het al met al niet zo verwonderlijk dat deelnemers aan het ICB-project primair uitgaan van de vraag wat zij zelf vinden van Jezus, los van zakelijke criteria wie de held in Joh. 4 is.

Gesteld dat het proces van subjectivering in bredere zin een rol speelt bij het lezen van de Bijbel, dan staan voorgangers voor een ingewikkelde uitdaging. Het is niet genoeg om te laten zien dat een bijbels personage, op grond van exegetische argumenten, identificatie verdient. Men moet zich ook terdege bewust zijn van het gegeven dat de subjectivering van het bijbellezen bij hoorders kan leiden tot een negatieve identificatie met bepaalde bijbelse figuren. In een dergelijke setting is het belangrijk om ook oog te hebben voor de impliciete grenzen bij de hoorders die identificatie met 'de held' in de weg kunnen staan. Vergeleken met veel andere hermeneutische modellen, is identificatie met een bijbels personage een betrekkelijke concrete manier om tekst en hoorders bij elkaar te brengen. Maar het veronderstelt wel dat de voorganger bereid is om advocaat van de tekst te zijn en in staat is om zo nodig tegen (culturele) vanzelfsprekendheden bij hoorders in te gaan.

Studiedag Studiekring Drewermann Nederland

13 maart 2010

Op zaterdag 13 maart 2010 organiseert de Studiekring Drewermann Nederland (SDN) een open studiedag met dr. Cees J. den Heyer.

Het onderwerp is 'De Lijdensverhalen van Marcus en Johannes en de exegese van dr. Eugen Drewermann. Verzoening en vergeving in Bijbels perspectief'. De studiedag wordt gehouden in het Carolus Clusius College te Zwolle.

Dr. Cees J. den Heyer (1942) was tot 2001 hoogleraar Nieuwe Testament en Bijbelse Theologie aan de TU te Kampen. Daarna was hij tot 2007 werkzaam als docent Bijbelse Theologie aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam. Hij publiceerde bij uitgeverij Meinema over Jezus en Paulus en een theologisch zelfportret onder de titel *Ruim geloven*.

13 maart 2010, 11.00-16.00 uur

Carolus Clusius College, Prinses Julianastraat 66, 8019 AX Zwolle, ingang via parkeerterrein aan de Kampersweg.

Meer informatie en eenmelding: www.studiekringdrewermann.nl, tel. 026-4722719 (Aart de Groot, secretaris SDN)